

MIKES KELEMEN LEVÉLFORMÁJA.

A magyar irodalomtörténet leggazdagabb s legjobban megvitatott fejezetei közé tartozik a Törökországi Levelekről szóló. Hogyan kerültek Mikes levelei haza Rodostóból, ki az a rejtélyes gróf P. E., kihez a levelek szólnak, valódi vagy csak fiktív levelekkel van-e dolgunk, naplónak, emlékiratnak készültek-e, hogyan és mikor jöttek létre — mind olyan kérdések, melyekről a legellentétesebb nézetekkel találkozunk ma is, bár az irodalomtörténeti közvélemény már ezeket az ellentéteket elsimította és sok tekintetben — a legnagyobb valószínűség irányában — végleges megállapodásra jutott. Szigorúan tudományos szempontból azonban pozitív eredményről még mindig nem beszélhetünk, míg elegendő adatok híján csupán többé-kevésbé biztos következtetésekre támaszkodhatunk. Vannak azonban a Mikes-irodalomnak még apróbb kérdései, melyek egyrészt eléggé megvilágítva nincsenek, másrészt azonban természetüknél fogva több eredménnyel is kecsegtetnek. Ezek közé tartozik a levélforma, mint műfaj, eredetének a kérdése.

Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy itt máig sem jutottunk tovább Toldy Ferenc megállapításánál (1861.), ki a XVII—XVIII. századi gazdag francia levélirodalomra utal, mint forrásra. Azóta a köztudatba átment ugyan egy közelebbi meghatározás, mely közvetlenül Mme de Sévigné leveles könyvében jelölte meg Mikes levélformájának eredetét. Részletesen, tudományosan azonban ez sohasem volt bizonyítva s irodalomtörténetirőink is inkább szkeptikusan tárgyalják vagy teljesen elutasítják.¹

Egyedül Erődi Béla okolta meg röviden véleményét, még legújabbban is a Jeles Irók Iskolai Tára-beli Mikes-kiadásában (1910. 2. kiad. 8 l.), bár Miklós Ferenc elég részletesen cáfolgatta bizonyítékait.

¹ Elfogadják *Erődi Béla* (Jeles Irók Iskolai Tára, XVII. k.), *Toncs Gusztáv* (Mikes életrajza 131—132. l.), *Császár Elemér* (Irod. Közl. 1895.), kétkedve fogadja *Négyesy László* (Beöthy-Badies A magyar irodalom története, I: 556.), ellene szól *Miklós Ferenc* (Irodalomtört. Közl. 1904 : 442. l.).

Erődi szerint Mikes párisi tartózkodása alatt (1713—1717.) Mme de Sévigné (mh. 1696, s levelei csak 1726. jelentek meg) leveleit még mohón olvasták. «Nincs kétség benne, hogy Mikes szintén olvasta s megkedvelte e leveleket, mint a francia művelt világ legkedveltebb olvasmányait.» Főképen a levelek könnyű, eleven stílusa, a bennök megnyilatkozó közvetlenség és gyöngéd szeretet az, mely rokonságot mutat a kettő között. Idéz is Mme de Sévigné leveleiből példaként néhány kedveskedő kifejezést (anélkül azonban, hogy Mikes megfelelő kifejezéseit melléje állítaná), melyek Mikes leveleiben «csaknem ugyanazon szavakkal vannak visszaadva.» Közelebbről szemügyre véve ezeket a kifejezéseket, nagyon általános és konvencionális szólásmódoznak látszanak, melyek minden érzemesebb levélben előfordulhatnak. Részletesebb összehasonlítás a két leveleskönyv között még ma sincs. Amint ez lehetetlen is, mert a hangulati kapcsolaton kívül semmi más tárgyi összefüggés nincs a kettő között. Tartalmuk teljesen eltérő; ami pedig stíljüket illeti, ez csak első benyomásra látszik megegyezőnek. Mikes teljesen naturalista író (stíl tekintetében), kinél nem is gondolhatunk olyan öntudatos művészetre, amilyent Mme de Sévigné levelei, a francia irodalom legszebb és legtökéletesebb levelei, képviselnek, melyek különben is helyenkint erősen éreztetik a *précieuse* hatást, minden közvetlenségük és természetességük mellett.

Igaz ugyan, hogy Mme de Sévigné levelei csak 1726-ban jelentek meg, mikor már Mikes Rodostóban volt — ez azonban még nem döntő bizonyíték az ellen, hogy Mikes Párisban nem olvashatta őket, hiszen a levelek másolatai közkézen forogtak. Sőt Rodostóban is megismerkedhetett velük; ismerünk több francia könyvet, melyek csak a XVIII. század huszas éveiben jelentek meg, bár kétségtelenül hatottak Mikesre, fordított is belőlük, így Gemelli Careri *Giro del Mondo*-jának francia fordítása (1727), Mme de Gomez regénye (1723.) stb.¹ Még a teljesen negatív eredmény, minden tárgyi kapcsolatnak a hiánya sem szólna az ellen, hogy olvasta Mme de Sévigné leveleskönyvét.

Mégis a valószínűségi okok mellett szólnak, hogy Mikes a nagy francia írónő művét nem ismerte. Egyáltalában nem olvasta a francia irodalom nagy klasszikusait a vallásos remekírók (Bossuet, Fénelon, Massillon) kivételével. Mikes leveleiben, melyek tarka változatosságukban annyiféle irodalmi hatást tükröztetnek vissza és vallásoserkölcsi reflexiói, útleírásai, novellái, anekdotái, példái, idézetei számtalan olvasmányának eredményét állítják össze mozaikszerűen, — ezekben a levelekben semmi nyomra sem akadunk, mely tartalmi tekintetben

¹ L. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1912: 21. 1.

a legkisebb kapcsolatot is mutatná akár Mme de Sévignével, akár más nagy francia remekíróval.

S ha szorosabban megvizsgáljuk azt a milieut, melyben Mikes Párisban élt, szintén erre a meggyőződésre kell jutnunk: XIV. Lajos utolsó éveiben, a XVIII. század tizes éveiben, mikor Rákócziék Franciaországban tartózkodtak, bizonyos pangás állott be a francia irodalomban, a nagy virágkorszak letűnt s az új korszak nagyságai, az encyklopaedisták és fölvilágosodott írók még támadóban sem voltak. Az irodalmi szalón-élet, mely oly szoros kapcsolatban állott a levél-irodalommal, sőt annak mintegy életföltétele volt, szintén az elvirágzás korát élte. A précieuse-ök szalónjai letűntek, az új szalón-élet, Mme de Tencin szalónja, a bureau d'esprit-k még nem nyitak meg. Amilyen keveset tudunk Mikes párisi életéről, annyira tájékozottak vagyunk különben Rákóczi dolgairól, részint Szatmári Király Ádám naplóból, részint a francia mémoires-írók, Saint-Simon, Dangeau, Luynes stb. följegyzéseiből,¹ s ezekből következtethetünk Mikes sorsára is. Míg Rákóczi vissza nem vonult a grosbois-i magányba, élénken részt vett a társadalmi életben, inkább azonban a nagyvilági szórakozásokban, vadászatokban, bálokban, farsangi mulatságokban, udvari ünnepekben, mintsem az irodalmi jellegű összejövetelekben. Mme de Lambert szalónja volt az akkori irodalmi érdeklődés középpontjában; itt egyáltalában nem fordult meg Rákóczi. Járt azonban Mme du Maine híres sceaux-i kastélyában, de ez nem annyira az irodalmi causerie-k, mint inkább a politikai intrikák és összeesküvések fészke volt. Még leginkább Mme de Maintenonra, Mme de Sévigné mellett a másik nagy levélírónőre, lehetne gondolnunk, kinél szintén járt Rákóczi s megfordulhatott Mikes is, bár leveleskönyveik között szintén semmi kapcsolatot sem találunk.

Bármilyenek gondoljuk is Mikes társadalmi helyzetét Párisban, lehetetlen őt elképzelni olyan irodalmi körben vagy társaságban, hol Mme de Sévigné leveleit még ismerték és olvasták. Képzjük csak el, az ottani túlművelt, raffinált irodalmi életben, mely mögött óriási hagyomány állott, egy letűnt nagy virágkorszak minden emlékével és vívmányával, képzjük el ebben a környezetben a mi egyszerű Mike-sünket, ki jóformán még franciául se tud, ki bizonyára keveset hallotta Racine és Molière nevét s ha hallotta is, nem olvasta műveiket, nem is olvashatta mindazt, hogy az akkori irodalmi műveltség színvonalára emelkedhetett s az irodalmi társalgásban részt vehetett volna. Ameny-

¹ Ezek alapján nagyon hű és részletes összefoglaló képét adja Rákóczi párisi életének Márki Sándor Rákóczi életrajza III. kötetében, 340—466. l.

nyit tudunk róla és társairól, az, hogy résztvett a vadászatokon, maszkaradékon, egyéb multságokon, különben pedig Párisban foglalkoztatta őket a fejedelem, külön tanítókat s papot tartott számukra, hogy a francia műveltség, a tudomány és irodalom elemeivel megismerkedjenek, mert eleinte bizony Mikesünk is csak úgy érezhette magát Párisban, mint jó félszázad mulva Bessenyei Bécsben.

Furcsa is az akkori gazdag francia levéllirodalomból épen Mme de Sévigné ragadnunk ki, talán csak azért, mivel ő a legkiválóbb és legismertebb a francia levélírók között, holott a hangulati s érzelmi rokonságon kívül semmi más összefüggést nem birunk megállapítani közte s Mikes között.

A nagy francia levéllirodalom egészen más területén kell tehát Mikes műformájának eredetét keresnünk, olyan levelek között, melyek tartalom, tárgy tekintetében is közelebb állanak hozzá s valóban megadhatták neki a lökést arra, hogy naplóját vagy emlékiratait levélalakban foglalja össze.

A kérdés nyitjára César de Saussure *Törökországi Levelei* vezetnek bennünket, melyeket 1909-ben adott ki Thaly Kálmán. Beöthy Zsolt professzor úr már akkor fölhívta figyelmemet erre a megoldásra. Lehetetlen már első olvasásra nem észrevenni azt a rokonságot, melyet a két leveleskönyv mutat.

A kettő részletes összehasonlítása s rokonságuknak e nyomon való kifürkészése bizonyára meggyőz bennünket arról, hogy Mikes műformájának eredetét a francia levéllirodalom effajta termékei között kell megtalálnunk.

Saussurenek Mikesel való szoros összeköttetése kétségtelen. Tudjuk, hogy a genfi származású diplomatát 1733-ban Rákóczi rodostói házába fogadta, mint udvari nemest, s ott maradt egészen Rákóczi haláláig. Saussure rodostói életét, Rákóczival való megismerkedését, beleszöve visszamenőleg Rákóczi egész életrajzát, magyarországi szabadságharcát, számkivetését — bőven elmondja a maga emlékirataiban, melyeket levélalakban írt meg. Történelmi szempontból e levelek megbecsülhetetlenek; Mikes műve mellett úgyszólván az egyetlen részletes történeti dokumentum Rákóczi törökországi életéről, s nyitját adta sok olyan vitás kérdésnek, mely felől Mikes kétségben hagyott bennünket. Irodalmi tekintetben is igen fontos munka, ha összevetjük Mikes leveleskönyvével. Főltűnő csak az, hogy egyikük sem tesz említést a másikról, pedig ugyanazt írják le mindketten, csak hogy Saussure inkább a politikus és diplomata szempontjából, kevesebb közvetlenséggel és melegséggel. Sok tekintetben Mikesre volt utalva, az kétségtelen; olyan intimitásokat a fejedelem házi életéről, betegségről csakis belső kamarásától, Mikestől hallhatott. Helyenkint teljesen megegyezik elbe-

szélése Mikesével, amint erre már Thaly is rámutatott.¹ Viszont Mikes is sok dologban kaphatott fölvilágosítást a világyárt Saussuretól, különösen, ami az európai eseményeket s politikát illette. A hatás tehát kölcsönös volt.

Sajnos, irodalomtörténeti szempontból Thaly kiadása nem elégt ki bennünket. Saussure leveleiből csak a szorosan Rákóczira s a bujdosókra vonatkozó részleteket közli, holott vannak helyek, melyek egyebekben is összefüggésben vannak Mikes munkájával. Így pld. egy helyütt Saussure részletesen rátér a törökök politikai és vallási szervezetének és szokásainak ismertetésére, mint ezt Mikes teszi a 172—192. leveleiben. Thaly ezt elhagyta kiadásában (l. 267. l.) Szerencsére azonban az eredeti kézirat mostani tulajdonosainak, Berthold Van Muyden és William de Sévery urak szivességéből hozzáférhettem Lausanneban Saussure munkájához s összehasonlíthattam Mikes adataival. Mikes leveleinek idevágó részét, amint azt régebben kimutattam², Ricaut angol diplomata munkáján kívül többféle útleírásból szedegette össze. Mindezek a források Saussurenek is rendelkezésére állottak, szövege így sokszor szóról-szóra egyezik Mikesével. Valószínű, hogy ő ismertette meg ezeket a könyveket Mikessel, s vannak adatok, melyeket közvetlenül ő bocsáthatott saját tapasztalatai alapján Mikes rendelkezésére. Például egy részlet, ami nincsen meg Ricautban, de Saussure leírása egyezik Mikesével, a műezzinekről:

Saussure, Tome III. Lettre III:

Comme les Turcs ne peuvent avoir de cloches . . . pour les avertir du tems de la prière . . . ils ont des crieurs. Lorsque le tems de la prière est venu, un muezim mont a chaque balcon des minarets ou se touchant les oreilles avec les deux pouces, il crie de toutes ses forces: Dieu est grand, il n'y a point d'autre dieu que Dieu; venez donc a la prière, je vous en avertis. Ils orient ou plutot ils chantent ces mots vers les quatre parties du monde; ils commencent du coté du midi et ils finissent du coté du couchant . . .

Mikes 189. levele:

. . . Hogy pediglen minden megtudhassa az idejét ezeknek az imádságoknak, nem harangszóval adnak jelt, mert nálok harang nincsen, hanem arra rendeltetett emberek vannak, kik felmennek a mecsetbe, az ujjokkal bedugván fülököt egész teli torokkal éneklik ezeket a szókat: «Az Isten nagy, nincsen más isten az Istenen kívül. Jöjjetek a könyörgésre, ihon világosan hirdetem néktek.» — Ezek a bõrharangok ezeket a szókat először dél felé éneklik, azután éjszak, napkelet, és napnyugot felé.

¹ Idézett kiadása előszavának 47. lapján.

² Egyetemes Philologiai Közöny, 1909 ápr.—máj. és 1912 januári számaiban.

Ensuite ils vont a la Mosquée... Ils quittent à la porte leurs papouches. Ceux qui craignent qu'on ne les leur changent, les emportent a la main. Chacun va prendre sa place et se seoir sur les talons. Ils attendent tranquillement que l'Imam commence ce qu'il fait en se levant, en mettant les deux pouces, les mains ouvertes dans les oreilles et en disant : Dieu est grand etc.

Ezt mindenek meghallván, megmosdanak és a templomban mennek. Az ajtó előtt ki-ki leteszi a papucsát, vagy a keziben beviszi. Nagy tisztelettel meghajtja magát, és köszönti a réjtebbe lévő alkoránt, a mely rejték hely jelenti Mekkát. Aztán ki-ki felemelvén szemeit, a hüvelykét a füleibe teszi, minekelőtte letérdepeljen. Aztán a pap felkél, és kinyitott kezeit a fejére teszi, a füleit hüvelykével bédugja, és igen felszóval, de halkkal éneklí : «Nagy Isten» stb.

Innen kezdve Mikes szövege eltér Saussurétól és szokása szerint egy másik könyv adatait kompilálja hozzá : *Mémoires du Sieur de la Croix*, 1684. I. k. VI. levél (379. l.). Így váltakoznak mozaikszerűen Ricaut adatai Saussure-ével, majd ismét más források részleteivel, néha egészen ötletszerűen.

De nemcsak tárgyi, hanem tisztán formai kapcsolatok is találhatók Mikes leveleskönyve és Saussurenek nem ugyan törökországi, hanem angolországi levelei között. Ennek ez a magyarázata. Saussure leveleskönyve három részre oszlik : 1. angolországi, 2. földközi-tengeri és 3. törökországi utazásai. Ezek közül nyomtatásban megjelent az első a család kiadásában¹ és a harmadik, a Rákóczihoz vonatkozó, Thaly Kálmán főntemlített szerkesztésében. Saussure ugyan műve bevezetésében azt írja, hogy nagyszámú úti jegyzeteit csak hazatérte után, barátai unszolására, Genfben foglalta levélalakba,² de Van Muyden kimutatása³ szerint jegyzeteit már elejétől fogva levélalakba foglalta s így Rodostóba érkeztek az angolországi leveleket már mint formailag is kész munkát mutogathatta barátjainak. Saussure műve tehát tulajdonképpen útirajz levélformában. Az útirajz maga igen elterjedt s kedvelt műfaj volt az időben, mikor a földrajzi és néprajzi ismereteket jóformán csak ezek közvetítették. Így főképen a keleti kérdés

¹ *Lettres et voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre, 1725—1729 etc. Avec une introduction de B. V. Muyden. Lausanne, 1903.*

² *On me conseilla de leur donner quelque arrangement pour qu'on pût les lire avec moins de dégoûts. Je choisís le stile épistolaire comme étant le plus goûté, le plus familier & je les mis dans l'ordre où vous les verrez dans cet ouvrage. Je les finís l'an 1742.*

³ L. említett kiadásában Introduction XVIII. l.

első kiéleződése korában nagyon kapósak voltak Thevenot (1664), Ricaut (1670), Tavernier (1679), Gemelli (1699) munkái, kiknek hatása Mikesen is meglátszik, és Saussure is az ő példájukat követte. A levélformában frott útirajz szintén igen régi műfaj, melynek fejlődéseit vissza lehet kísérni az ókori irodalomba. Minket egyelőre csak Saussure közvetlen elődei érdekelnek. Itt van elsősorban Béat de Muralt,¹ svájci író, kinek egy érdekes angolországi utazása jelent meg éppen Saussure útrakészülődése évében. Van Muyden kimutatása szerint éppen ez adta meg az utolsó lökést Saussurenek a levélforma alkalmazására.

Hogy Mikes Saussurenek kész angolországi leveleit már olvasta, arra több bizonyítékot nyújt a két munka levélkeretének összehasonlítása. Sok olyan jellemző kifejezést és fordulatot találunk bennök, amelyek nem mondhatók konvencionálisnak s teljesen megegyeznek:

Saussure, Tome I. Lettre III. (106. l.) London leírásakor: Voilà, mon cher Monsieur, une idée abrégée de la belle & grand ville de Londres.

Il faudroit faire *une livre & non pas une lettre* si on vouloit en donner une description exacte.

Lettre II. (44. l.)

Vous me mandez, M., que la longue lettre... *vous a fait plaisir, & qu'elle vous fait désirer d'en recevoir d'autres*... Ce qui fait que j'ai été incertain *si j'écouterois vos ordres*, craignant de la faire *d'une façon qui vous ennuye*, plutôt que de vous amuser.

Lettre VII. (180. l.)

Quoique mes lettres, M., ne méritent pas tout ce que vous me dites d'obligéant sur leur compte, *je suis cependant charmé qu'elles vous amusent.*

Mikes Kelemen, 172. levél: ... azt kívánod, hogy írjak valamit is a török udvarról, annak szokásairól stb.

... ilyen formába *nem levelet, hanem könyvet kellene írnom.*

Mikes, 183. l.

Kedves néném azt igen jól cselekszed, hogy *bátorításra valót írsz* a leveledbe, írván, hogy *kedvesen olvasod* a törökökről való leveleimet, mert bizonyos, hogy *régen félbe hagytam volna, ha tudnám, hogy unadalmasok.*

Mikes, 173. l.

Azt írod *néném*, hogy *kedvesen olvastad* a porta iránt való leveleimet, és hogy *csak kövessem*, mert kedvesen veszed stb.

Mikes, 182. l.

Kedves néném, *annak igen örülök, hogy a kéd tetszése szerint írtam* stb.

¹ Munkája anonim jelent meg: Lettres sur les Anglois et les François et sur les voiaages. 1725.

Lettre II. (44. l.)

Cependant comme je n'ai rien à vous refuser, *il faut que je me soumette* à vos désirs. Je vais donc travailler à *satisfaire votre curiosité, le moins mal qu'il me fera possible.*

Mikes, 172. l.

Kedves néném, *ebben is engedelmeskednem kell, és véghez vinnem kívánságát, amint töllem lehet.*

Elszigetelve, egyenként véve e kifejezéseket, lehetne ugyan a véletlennek tulajdonítani megegyezésüket, de így együtt egy csoportban, továbbá tekintve a főntemlített tárgyi kapcsolatokat, a két írónak szoros összeköttetését Rákóczi udvarában, lehetetlen esetleges találkozásról beszélni.

Ez egyszersmind kritériuma annak is, hogy az említett tartalmi egyezések forrását Saussureben kell látnunk s nem Mikesben, mert hiszen Saussure már kész anyaggal s formával került Rodostóba s így föl lehet tenni, hogy az alább említendő források is Saussure közvetítésével kerültek Mikeshez.

Ha ugyanis még jobban szétnéznünk az akkori francia levéltudományban, Saussure munkáján kívül több hasonló, nyomtatásban is megjelent törökországi úti rajzot találunk.

Ilyenek Jean Dumont utazásai,¹ melyek 1699-ben jelentek meg levelekben; ez tulajdonkép egy másik 1694. megjelent útleírásának² bővített kiadása. Főforrása szintén Ricaut, de kivüle sok más író is kompilál; hatása kétségtelen Saussure-re, de valószínű, hogy Mikes is olvasta. Ugyanez a Dumont kiadott később egy különös munkát *Lettres historiques* címen,³ ami nem más, mint kora egész történetének, az akkori európai bonyodalmaknak és háborúknak részletes elbeszélése levélformában. Ez utóbbi munka szolgáltatott bizonyára Saussurenek példát arra, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc történetét is belefoglalja leveleibe. A levelek e csoportjába tartozik továbbá De la Croix, konstantinápolyi francia követségi titkárnak műve: *Mémoires*,⁴ azaz emlékirat levélalakban (1684.) Ennek hatását Mikesre már említettem, az ő munkájából vette többek között a 188—189. levélbeli imádságok szövegeit, melyek a többi forrásokban nem találhatók. Ugyancsak De

¹ Voyage de Mr. Du Mont en France, en Italie, en Allemagne, a Malthe et en Turquie. T. I—IV. La Haye, 1699.

² Nouveau Voyage du Levant. La Haye, 1694. 1 kötet.

³ Lettres historiques contenant ce qui se passe de plus important en Europe. La Haye, 1692—1710. 38 kötet. Tulajdonképen havi főljegyzések, minden hónapra esik egy levél.

⁴ Mémoires du Sieur de la Croix. Contenant diverses relations tres-curieuses de l'Empire Ottoman. Tome I—II. Paris, 1684.

la Croixnak van egy különös műve a törökök vallási és politikai szervezetéről ¹ (1695), állítólag fordítás törökből. De ez nyilván De la Croix fikciója, mert az egész munka nem egyéb, mint Ricaut munkájának átdolgozása levélalakban.

Ime közelebről olyan levélírók, kik tárgyuknál fogva közvetlenül Mikes elődeinek tekinthetők: munkájuk az *uti levél*, mely azonban már bizonyos változáson ment keresztül kezük alatt. Mikes bennük nem tisztán utirajzot kapott, hanem emlékiratot, naplót, sőt történeti műveket is levélalakban.

Mikes leveleit tehát formájuk leszármazása szerint az úti levelek közé kell sorolnunk, azzal a változással azonban, melyet tárgyi tekintetben már Dumont és Saussure tettek e műfajon. Mikesnél a levelek útirajz jellege már inkább háttérbe szorul, bár még erősen megérzik rajta. Levelei a tengeri út leírásával kezdődnek, majd következik partraszállásuk Gallipoliban, utazásuk Drinápolyba, Bújükderebé, Jeniköjbe, Bejkoszba, míg végre három évi bolyongás után Rodostóban megtelepednek (összesen 35 levél, 1717. X. 17. — 1720. IV. 24.). Ugyancsak ide tartozik a három évre szóló moldvai kalandozás Rákóczi József kíséretében (Konstantinápoly, Drinápoly, Csernavoda, Viddin, Oroszcsik, Bukurest stb. összesen 30 levél, 1737. IX. 21. — 1740. VI. 22., 127—156. levél). Végre ide sorolandók a törökök szokásairól szóló levelek (172—192. levél, összesen 21). Összesen 86 levél tisztára útirajz jellegű, tehát az egész leveleskönyvnek több mint harmada, nem is szólva egyéb levelei apróbb vonatkozásairól. Emellett a munka fő részét a Rákóczi-féle emigráció történetére vonatkozó emlékirata vagy naplói teszik, amiket szintén elődei példájára szőtt az útilevel keretébe. A levelek tárgykörének harmadik nagy csoportját, a vallás-erkölcsi fejtegetéseknek, novelláknak, példáknak a levélkeretbe való szorítását azonban Mikes eredeti ötletének kell tekintenünk. Vallásos olvasmányaiban találhatott számtalan mintát ezek alkalmazására, bár levélformában még alig láthatott erre példát, ha csak föl nem tételünk, hogy ismert már olyan levélalakban írott novellákat és regényeket, melyek ekkor voltak feltűnőben és fejlődésükben még a XVIII. század folyamán eljutottak a *Nouvelle Héloïse* és a *Werther* magaslatára. Így Mikes Kelemen leveleskönyve az úti, történeti és novellisztikus levél szerencsés egyesüléséből jött létre.

Ha Saussure leveleskönyvét tekintjük Mikes közvetlen elődének amint a legnagyobb valószínűség is amellet szól, hogy nemcsak Dumont

¹ Etat general de l'Empire Ottoman. Sar un Politique Turc. Traduit par M. De La Croix. T. I—III. Paris, 1695.

és De la Croix, hanem Ricaut, Gemelli műveit és többi forrásait is az ő közvetítésével kapta kezébe, akkor megállapíthatjuk azt az időpontot is, mely előtt Mikes könyve mai redakciójában nem jöhetett létre: 1733. Ez megfelel Abafi megállapításának is, ki a levelek papirosának vízjegyei alapján a levelek első csoportjának létrejöttét 1737-re teszi.¹

Még egy pillantást kell vetnünk Mikes levélírói egyéniségére. Nála ugyanazt a lelki diszpozíciót látjuk, mint azoknál az íróknál, kik mintául szolgáltak neki. Míg Mme de Sévigné művében a levélforma szinte utólérhetetlen művészi magaslatra emelkedett, addig ezeknél épen ellenkezőleg a kezdő, gyakorlatlan, nem hivatásos író találta meg benne a maga legalkalmasabb műfaját. A levél olyan irodalmi műfaj, melyet ma is mindenki művel, aki csak az abécét érti: az a forma, mely a tanulatlan emberhez is legközelebb áll. Mikes elődei: Saussure, Dumont, De la Croix nem voltak hivatásos írók, hanem diplomáták, katonák, udvari emberek, kiket koruk divata ragadott magával: az emlékiratok, útleírások, naplók virágkora volt ez s viszont a levélforma volt a legigénytelenebb, mely familiáris voltánál fogva semmi szerénytelenséget vagy nagyobb irodalmi ambíciót nem tételeztetett fel írója részéről. Amint ma a verses vagy novellás kötetek előszavában, úgy olvassuk ugyanazokat a mentegetőzéseket az akkori levélgyűjteményekben: írójuk sohasem szánta volna munkáját a nyilvánosság elé, ha barátai annyira nem unszolták volna. «Je vous déclare, mon cher lecteur, que ce n'a pas été sans beaucoup de répugnance que j'ai consenti que mes amis arachassent les lettres que vous allez voir, du fond de mon cabinet, où je les tenais enfermées sous la clef, pour les empêcher de courir le monde», — ilyen féléket olvashatunk majd minden leveleskönyv elején.² «Je n'avois composé ce livre que pour mon usage particulier, et que si je le donne aujourd'hui au public, ce n'est qu'aux pressantes sollicitations de mes amis, à qui je l'avois montré . . .» úgy gúnyolja ki a levélírók e típusát Dumont is,³ ki őszintébb ember s nyíltan megvallja, hogy mint amateur-írónak, neki ez a műfaj a legmegfelelőbb: «Un homme qui n'est pas accoutumé à écrire, s'explique plus facilement de ce qu'il veut dire dans des lettres familières, que dans un livre dont le stile lui est encore étranger, & qui demande une suite & une liaison qu'il ne peut pas acquérir tout d'un coup.»

Mindez ráillik Mikesre is. Az ő szerény, visszahúzódo, szinte félnék egyéniségének a levélalak felelt meg legjobban. Neki irodalmi

¹ Abafi Lajos. Mikes Kelemen. Magyar könyvesház 48—50. sz. 101. l.

² L. M. Roustan. La lettre. (Les Genres littéraires.) 19 l. (2. kiadás.)

³ Nouveau voyage du Levant. Preface.

ambíciói is voltak, amint erről nagyszámú fordításai tanuskodnak, de eredeti munkával a nyilvánosság elé lépni, ettől bizonyára visszariadt volna, ha épen nem jön kapóra ez az alkalmas forma, melyet társától Saussuretól tanult. Ez a forma nem lép fel nagy igényekkel, a szerző tulajdonkép csak barátai, ismerősei számára ír, amellet jobban beszélhet benne a szíve szerint, nem kell vigyáznia a tudatos stilizálás, szerkesztés sok apró gondjára, melyek különben kezét megkötnék. Így lett Mikes talán épen a nyilvánosságtól való féltében, nagy szerénysége következtében — egészen ellenkezőleg a legelső szubjektív, szinte lírai jellegű író. Minél igénytelenebbül akart föllépni leveleivel annál szebben és erősebben domborodott ki bennök az ő kedves, szeretetreméltó egyénisége. Ebben rejlik tulajdonképen az ő eredetisége s ebben mulja fölül összes elődeit.

Hogy a magyar irodalomban mi a jelentősége, azt annyi kiváló fejtegetés és értékelés után fölösleges volna részletezni. Érdeemes azonban rámutatni ép ez alkalommal arra, hogy az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából is értékes munkát alkotott. Francia forrásai, Saussure, Dumont, De la Croix a maguk irodalmában jóformán semmit se nyomnak a latban, amint műfajuk is csekély jelentőségű. E műfajban egyedül Mikes alkotott nagyot. Melléje csak egy munkát állíthatunk, egy híres angol írónő, Lady Mary Wortley Montagu rokontárgyú leveleskönyvét: *Letters during the Embassy to Constantinople 1716—1718*.¹ Lady Montagu férje, a törökországi angol követ kíséretében került Konstantinápolyba, ugyanakkor, mikor Rákócziék is török földre érkeztek. Lady Montagu is ugyanazon forrásokat használta, mint Mikes, ő is Ricautra, Dumontra hivatkozik, de sokkal önállóbban jár el. Mikesben kevés volt a megfigyelő készség, az élénk érdeklődés, inkább kontemplatív, érzelmi tehetség, jellemében is sok a nőies, a szelidség. Lady Montagu ellenben maga a virago. Soha nő férfiasabban nem írt, talán még Mme de Staël vagy Georges Sand sem. Nem riad vissza semmi nehézségtől, semmi veszélytől, egy modern ujságíró élelmességével s egy igazi nő kíváncsiságával fürkészként minden keleti kuriozumot, mindent a maga szemével akar látni, törökül is megtanul s ha föl is használja forrásai adatait, gyakran polemizál velük, megbízhatatlan adataikat korigálja,² kiegészíti oly dolgokkal,

¹ Legelső kiadása 1763. — Legjobb összes művei 1861-iki kiadása Moy Thomastól, ki rámutat, hogy törökországi levelei naplói alapján készültek.

² Pl. a Conti abbéhoz intézett levélben Drinápoly, 1717 ápr. 1.: «Sir Paul Rycout is mistaken (as he commonly is) in calling the sect muterin atheists etc.» Máshol (Belgrade Village, June 17. 1717: «I see you have

mikhez mint nő jobban hozzáférhetett, pl. a háremek, fürdők, női szokások leírásával. Stílusának elevensége, melegsége, humora az, ami Mikesre emlékeztet, különben teljesen ellentéte. Ugyanazt a tárgyat dolgozták föl mindketten, stíljük megegyezik, munkájuk egyformán értékes alkotás, de mintha nemüket kicserélték volna, a nő írásában egy férfi határozottságával és biztonságával lép föl, a férfi pedig kedveskedésével, szerénységével, lágyságával gyakran egy nő stílusára enged következtetni.

Munkájuk sorsa szintén ellentétes. Mig Lady Montagu levelei ma is az angol köztudatban élnek, nem évültek el, sőt ellenkezőleg mindig újabb és ősőbb kiadásokban forognak közkezen,¹ addig Mikes igazi népszerűsége még máig sem jutott. Pedig ő talán az egyetlen régi prózai fróink közül, kit nemcsak az iskola és az irodalomtörténet kell, hogy életben tartsanak, hanem a művelt nagyközönség érdeklődésére is számíthat. Ha nem született volna magyarnak, talán már rég elérte volna híres angol társnője népszerűségét, így is azonban észlelhető, hogy lassanként meghódítja a közérdeklődést. A modern irodalom horoszkópja is kedvezően világítja meg számára a jövőt. Épen a mi korunk az, amely a legnagyobb mohósággal kapkod levelek, mémoires-ok után. Korunk irodalmának naturalizmusa és a lélektani analízis kedvelése a regényirodalomban az, amely fölkellette s állandóan ébrentartja az érdeklődést az emberi dokumentum iránt. Levelek, emlékiratok, naplók végtelen sorozata hagyja el nap-nap után a sajtót; a királynőtől az utca-leányig, az államférfútól a szegénylegényig nincsen társadalmi osztály, melynek titkait, intimitásait föl nem tárná, az olvasóközönség kielégíthetetlen kíváncsisága. Ily körülmények között joggal remélhetjük, hogy Mikesünk is megkapja mai irodalmunkban azt a helyet, melyet valóban megérdemel. Hogy Lessing szavával éljek, megérdemli, hogy necsak azon írók közé tartozzék, akiket mindenki emleget, de senki sem olvas, hanem már eljusson oda, hogy az irodalomtörténet levegye róla túlságosan ápoló, gyámoltító kezét, — kevesebbet emlegessék, de annál többet olvassák.

KIRÁLY GYÖRGY.

taken your ideas of Turkey from that worthy author *Dumont, who has written with equal ignorance and confidence.*•

¹ Pl. Everyman's Library, 1906-ban két kiadást is ért. London J. M. Dent & Co. Kiadta R. Brimley Johnson.